

George F. Kennan és emlékiratai aktualitása. Rendhagyó recenzió

George F. Kennan: *Emlékiratok I–II. (1925–1963)*. Budapest: Antall József Tudásközpont, 2020. 955 o.

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.1.07

....*soha nem voltam a magasztos ügyek harcosa.*
George Frost Kennan (Kennan, 2020, 181. o.)

Összefoglaló: Az elemzés George F. Kennan *Emlékiratok* című kétrészes művének a hazai kiadásához kapcsolódóan értelmezi a szerző által képviselt Oroszország-szakértői hagyományt. Az elemzés célja, hogy azonosítsa azokat a főbb tényezőket, amelyek megalapozták Kennan stratégiai előrejelzéseinek a pontosságát és helytállóságát. Kennan gondolkodásában a külpolitikai stratégiai tervezés alapja a másik ország valódi megértése – és ez nem feltétlenül egyezik a saját világnézetünk szerinti megítéléssel. Ahhoz ugyanis csak az adott ország történelmének, kulturális és nyelvi örökségének a megismerésén keresztül lehet eljutni, azok nélkül megértés helyett félreértés lehet a következmény. A jelenlegi nemzetközi környezet, a nagyhatalmi vetélkedés újra ráirányítja a figyelmet a hidegháború során kidolgozott megközelítésekre, tudáselemekre, vagyis Kennan és módszerei megismerése a mai világpolitika elemzését is segítheti.

Kulcsszavak: George F. Kennan, Oroszország, hidegháború

Abstract: *The analysis interprets the Russian experts and expertise tradition represented by George F. Kennan in connection with the Hungarian edition of his *Memoirs*. The purpose of the analysis is to identify the key factors that underpinned the accuracy and validity of Kennan's strategic forecasts. In his thinking, foreign policy strategic planning is based on a realistic understanding of the other country, which is not equal with judgment based on our own worldview. This understanding can only be reached through the historical, cultural and linguistic knowledge of the given country; without it we will reach a misunderstanding instead of an understanding. The current international environment, the great-power competition, is redirecting attention to the approaches and knowledge elements developed in the Cold War, meaning that Kennan's understanding can also help in the analysis of today's world politics.*

Keywords: George F. Kennan, Russia, Cold War

Bevezetés

George F. Kennan közel negyven évet felölelő munkája, az *Emlékiratok* nemrég jelent meg magyarul. A mű kiadása alkalmat teremt arra, hogy átgondoljuk, a hidegháborús stratégia munkája mennyiben vált aktuálissá és hasznossá napjainkra – tekintettel arra, hogy a történeti értéke már régóta kétségtelen. E recenzió három olyan szempontot emel ki, amely éppen ezt bizonyítja. Az első, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzet újra ráirányítja a figyelmet a hidegháborúban kidolgozott megközelítésekre, tudáselemekre. A második, hogy a nemzetközi kapcsolatokkal és az egyes országok elemzésével foglalkozó szakemberek felkészítését illetően Kennan példája ma is inspirálóan hat. S végül, de egyáltalán nem utolsósorban, a Kennan által alkalmazott országelemzés ma is segítheti a teljesebb körű megértést és a realisabb külpolitika megalapozását. Az *Emlékiratok* magas színvonalú hazai szerkesztése és fordítása azonban nemcsak a hasznos szakmai ismeretek megszerzését teszi lehetővé, de mindenki számára érdekesítő olvasmányélményt is garantál.

A kétkötetes memoár irodalmi értékeire és esetleges hiányosságaira a jelen elemzés nem tér ki, bár kétségtelen, hogy mindkettőre akad példa a szövegben. Általánosságban azonban le kell szögezni, hogy a könyv olvasmányosabb és helyenként líraibb is, mint azt egy tudós diplomatától és közszolgától várnánk. Az *Emlékiratok* az amerikai önéletrajzi kánon részévé vált, sőt a legjobbak közé sorolják, a szerző írásait pedig élete során számos irodalmi és történeti díjjal jutalmazták.

Kennant az *Emlékiratok* megírásában két kiemelendő cél motiválta. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy az egyik az önmegértés, a saját gondolatai tisztázása, a megfigyelései precízebb megfogalmazása. A másik pedig, hogy bemutassa a külpolitika alakításának/alkulásának a folyamatát. Habár ennek során az írásból egy korhoz és nemzethez kötődő kép rajzolódik ki, ám az ma is tanulságokkal szolgálhat, a történeti kötöttségek mélyén jól észrevehető az általános törvényszerűségek is. A könyv történelmi értéke pedig éppen abban rejlik, hogy bár memoárként szubjektív marad, de a szerző realizmusa

mégis az objektivitásra törekszik; a szöveg nem az önismerést vagy az ellenfelek, pályatársak leértékelését szolgálja, hanem az események és a folyamatok megértését.

A hidegháború alatt felhalmozott tudás aktualitása

A politika, így a nemzetközi politika is, a dilemmákból születik: olyan kérdésekből, amelyekre nem találjuk a logikus, tudományos vagy egyéb megoldást, és szükségszerűen valamilyen kompromisszum(ok)ra kényszerülünk. Ha az eszköztárunkból hiányzik a kompromisszum keresésére és megteremtésére való képesség, akkor számos konfliktusra kell felkészülnünk: a nézeteltérések erőből történő rendezése, aztán a revansizmus, illetve az azzal együtt járó szükségszerű veszteségek valamennyi érintett részéről. Ezt a ciklust – jobban mondva: zsákutcát – sajnos, nagyon is jól ismerjük a történelemből.

Az elmúlt évtizedekben a kompromisszumkészség és az arra való hajlandóság erőteljesen visszaszorult. A hidegháború vége, a kétpólusú világrend összeomlása, a kilencvenes évek triumfalizmusa, azaz a győzelemmel való hivatkozása, illetve a „történelem végéről”, a demokrácia világméretű győzelméről, az egységes nézetrendszer és értelmezés dominanciájáról való meggyőződés következtében a politika egyfajta rugalmatlanság irányába mozdult el. E rugalmatlanság, a kompromisszumok elvetése részben a moralizáló felsőbbrendűségből fakadt, de főleg abból a ki nem mondott feltételezésből, hogy a hidegháborús győzelem bármikor megismételhető: a megváltozott körülmények között még inkább, mint az eredeti szembenállás idején. E megközelítésből következett aztán az ultimátum- és szankciós politika alkalmazása, dominanciája (Attia, Grauvogel és Soest, 2020; Hufbauer és Schott, 2007; Sofuoglu és Alemdar, 2018; Трудюлюбов, 2020). Ezen az úton pedig a következő lépések: az erő alkalmazása és a revansizmus.

Mára kiderült, hogy a történelem vége nem következett be, a demokrácia világméretű győzelméről, sőt még egységes demokráciaértelmezésről sem beszélhetünk. A győzelmi eufória a történelem egy

rövid időszaka volt. Egyre több, néha kifejezetten túlzó tanulmány születik a demokrácia világméretű visszaszorulásáról, a demokrácia-értelmezések megsokszorozódásáról, sőt Kína és Oroszország kapcsán az új hidegháború kialakulásáról is. Bár az érvelések túlzásai miatt nehéz egyetérteni velük, de kétségtelen, hogy mindegyik egy érzékelhető, valódi folyamathoz kapcsolódik: a kilencvenes évek világképének az összeomlásához.

Jelenleg deklaráltan is a nagyhatalmi vetélkedés világában élünk, amelyben eltérő nézőpontok, megközelítések uralják a világpolitikát, és így szükségszerű és kívánatos a kompromisszumkeresés eszköztárához történő visszatérés. Ez pedig újra a figyelem középpontjába helyezi a hidegháború időszakának tanulságait, az akkoriban felhalmozott tudás tanulmányozását és a mai igényeknek megfelelő továbbfejlesztését. A hidegháborús korszakban az elsődleges cél az együttélés menedzselése, az élhető kompromisszum elérése volt, és ennek kapcsán számos értékes megközelítést dolgoztak ki az olyan egyéniségek, mint George Frost Kennan (*feltartóztatáspolitikai*), Morton Deutsch (*konfliktuskezelés*), Charles E. Osgood és Amitai Etzioni (*fokozatos és viszonzott feszültségcsökkentő kezdeményezések, graduated and reciprocated initiatives in tension reduction, GRIT*) stb.

Tehát a mai nemzetközi politikai helyzet újra megköveteli a hidegháború korának és egyes szereplőinek a megismerését – és ez nemcsak a történelem iránt érdeklődők, hanem elsősorban a mai nemzetközi rendszer működésének elemzői és a politikai döntéshozók számára fontos. Mindennek tudatában röviden vizsgáljuk meg, hogy George Frost Kennan élete és munkássága milyen, ma is aktuális tudással szolgálhat.

Kennan fejlődése és szakmai sikerei

The illiterate of the 21st century will not be those who cannot read and write, but those who cannot learn, unlearn, and relearn.
Alvin Toffler (*Oxford Reference*, 2016)

Egyéni és szakmai fejlődésünk során két megközelítést vegyítünk általában: egyfelől saját célokat fogalmazunk meg, és azokat igyekszünk elérni, másfelől példaképeket választunk, akik ösztönző hatása révén tudunk fejlődni. George F. Kennan sokak számára éppen ilyen mintát jelenthet.

Kennan legáltalánosabban vett, ma is inspirálóan ható értéke, hogy a korai sikerei ellenére sem állt meg a tanulás és újratanulás útján, hanem képes volt megújulni és megváltoztatni a nézeteit, sőt alkalmanként szembeszállni a saját korábbi véleményével. Azaz önkritikus tudott lenni.

Kennan folyamatos fejlődési és megújulási igényének a bizonyítéka az a törekvése, hogy minél jobban megértse Oroszországot (az *Emlékiratokban* több okból is gyakran Oroszországról beszél Szovjetunió helyett), és minél realisabb képet alakítson ki róla. Jó példa erre a fejlődésre, hogy míg az 1930-as évek Kennanja a korabeli Oroszország megítélésében a legmeghatározóbbnak Neill S. Brown amerikai nagykövet (1850–1853) feljegyzéseit tartotta, amelyeket a követség épületében talált (Kurilla, 2019) – és amelyek a történészek szerint minden alapot nélkülöző klisék és negatív sztereotípiák gyűjteménye volt (Kimmage és Rojansky, 2019. 153–154. o.) –, az 1940-es évek Kennanja a hosszú távirata megfogalmazása során már nem a klisékre összpontosított, hanem a szovjet politikai mintákra, folyamatokra (Kimmage és Rojansky, 2019. 155. o.), bár a távirat szintén tartalmaz néhány vitatható állítást (Kurilla, 2019).

Kennan az *Emlékiratokban* 38 év történéseiről ad számot, s írásából egy kiemelkedő tehetségű hidegháborús stratégia és diplomata alakja bontakozik ki. Az 1925 és 1963 közti időszakban a szerző szolgált Rigában, Moszkvában, Prágában, Berlinben, Lisszabonban,

Londonban, majd újra és újra Moszkvában, végül az akkori Jugoszlávia fővárosában, Belgrádban. Mindezek során módja volt rálátni a második világháború és a hidegháború fontosabb eseményeire. Ám még ennél is fontosabb talán, hogy a washingtoni külügyminisztériumban ő hozta létre és vezette a külpolitikai stratégiai tervezéssel foglalkozó szervezeti egységet (*Policy Planning Staff*) – egy olyan időszakban, amikor az Amerikai Egyesült Államok még csak próbálgatta a nagyhatalmi létet –, és annak keretében kollégáival megalkotta az amerikai külpolitika legfontosabb és legnagyobb hatású programját, a Marshall-tervet. Ugyanakkor a diplomáciai, közszolgálati pályájánál nem kevésbé fontos a tudományos, történeti és elismert értelmiségi szerepvállalása sem.

Az *Emlékiratok* Calvin Coolidge-től John Fitzgerald Kennedyig terjedően biztosít rálátást az amerikai külpolitikára; ennek során Kennan az 1940-es évekre vonatkozóan bennfentesként, míg az 1950-es évektől a kívülálló nézőpontjából írja le a folyamatokat. Általánosítva azt lehet mondani, hogy az első kötet (1925–1950) cselekménydúsabb, a második (1950–1963) elemzőbb jellegű.

Kennan elsődlegesen a hidegháború időszakának kiemelkedő stratégiája, akinek az előrelátása az orosz nyelv, történelem és kultúra mély ismeretéből eredt, és aki a korabeli politikát azok kontextusában értelmezte: nagyon fontos volt számára, hogy az elemzés során legalább évtizedek, de inkább évszázadok összefüggéseiben lássa a dolgokat, nem csak a hetek vagy hónapok kiszakított pillanatnyi képe alapján ítéljen. Az orosz nyelvi és történelmi tanulmányait 1928-tól a berlini Humboldt Egyetemen végezte – mivel abban az időben az Egyesült Államoknak még nem volt diplomáciai kapcsolata a szovjetekkel, és feltehetően az Oroszországgal kapcsolatos képzési palettája sem volt túl széles.

Az elemzéseiben Kennan tehát a hosszú távú történelmi folyamatokra támaszkodott, és igyekezett minden kapcsolódó tényrt figyelembe venni: nem válogatta ki azokat, amelyek jobban alátámasztották volna a narratíváját. Például komolyan foglalkozott azzal, hogy miért és hogyan avatkozott be 1918-ban az Egyesült Államok az oroszországi

polgárháborúba (intervenció) – erről lásd a nagy sikert aratott, *The Decision to Intervene* című könyvét. Kennanról is elmondhatjuk, amit Kissinger kapcsán fogalmaztak meg: a sikere titka a történelem ismerete és megértése volt – ami hiányzott a legtöbb diplomatából és a nemzetközi kapcsolatok kutatóiból.

Kennan Oroszország népe iránti szimpátiája és szeretete, illetve történelmének alapos ismerete gond nélkül megfért a szovjet kommunista rendszerrel szembeni kérlelhetetlen kiállásával – ez egyértelműen kirajzolódik a memoárból. Az ő példáján látjuk, hogy egy ország mélyebb megértésének a feltétele a pozitív és negatív jellemzőinek a megismerése, mivel az egyfajta kiegyensúlyozottságot ad az elemzőnek, ráadásul a valóságot jobban is tükrözi, hiszen minden országról el lehet mondani jó és rossz dolgokat egyaránt. (Tanulság: sose higgyünk olyan elemzőnek, aki nem képes pozitív jellemzőket is felsorolni az általa vizsgált országról.) Kennan Oroszország iránti szeretete – ahogy ezt az *Emlékiratok* is igazolja – a 18. század, azaz Lev Tolsztoj és Anton Csehov korának, országának megismeréséből eredt (az utóbbi életrajzának a megírását is tervezte). John Lukacs szerint az orosz irodalom ismerete segítette Kennant abban, hogy jobban megértse Oroszországot, mint ahogy azt a diplomáciai-közszolgálati tanulmányai lehetővé tették volna.

E tanulmány elején már említettem, hogy a nemzetközi kapcsolatokkal és az országok elemzésével foglalkozó szakemberek felkészítését illetően Kennan példája ma is inspirálóan hat. Richard Haass szavai szerint: *„What’s so interesting about Kennan is he represents the kind of classical education that almost nobody gets any more. His ability to draw not just from history, but from literature, reflects a richness that we rarely see. English majors and historians and political science majors are rarely to be found in the same person and Kennan was such a person. Both the breadth and the depth stand out”* (Haass, 2019, 75–76. o.).

A kennani klasszikus képzettség jelentősége ma megnőtt, ugyanis az Oroszország-szakértők létszáma és tudása is csökkent, legalábbis az Egyesült Államokban bizonyosan (Horowitz, 2014; Demirjian, 2015;

ASEEES, 2015; Grigas, 2016; Bershidsky, 2017; Kokobobo és Lucey, 2020; Kuchins és Mitchell, 2020). Jelenleg gyakori, hogy az ország elemzésével olyan szakemberek foglalkoznak, akik semmilyen vonatkozó előképzettséggel nem rendelkeznek, sem a nyelvét, kultúráját, sem a történelmét nem ismerik. Ugyanakkor a külpolitikai közegben ezt a hiányosságot egyre jobban érzékelik és hangsúlyozzák más országok, így Kína kapcsán is (Gaston és Mitter, 2020).

Kennan elemzői megközelítése

„Mindenekelőtt meg kell értenünk és megismernünk annak a mozgalomnak a természetét, amellyel szembekerültünk.”

George Frost Kennan (Kennan, 2020, 484. o.)

Kennan számos eredményét lehetne példaként elemezni, elsősorban a feltartóztatáspolitikát vagy még inkább a Marshall-tervet. Sok ilyen írás született eddig is, azonban az azokban bemutatott eredményeinél is értékesebb és tanulmányozásra érdemesebb a gondolkodása, az egyes országok és a nemzetközi rendszer elemzésében alkalmazott megközelítése. Az *Emlékiratok* ebbe is bepillantást enged. Különösen is értékes a szöveg, hiszen Kennan rövid idő alatt az országelemzés és a külpolitikai döntéshozatal sűrűjébe került, így elemzéseinek egzisztenciális tétje volt.

Kennan gondolkodása és elemzői megközelítése kiváló szakmai példa és inspiráció a mai elemzők számára is, akik közül többen ma is a hosszú távú aktualizálásán dolgoznak, különböző cikkekben és dolgozatokban a mai Oroszország átfogó megértésére törekcsenek – Kennan szövegéből kiindulva.

Az *Emlékiratokból* látható, hogy Kennan ellenállt a szélsőséges interpretációknak. A hidegháború megítélése kapcsán sem tett engedményeket, és távolságot tartott a politikai jobb- és baloldalon álló ideológiai harcosoktól egyaránt. Kennant azért kritizálták balról, mert a Szovjetuniót fenyegetésként határozta meg, s nem olyan potenciális szövetségsként, akivel közösen lehet dolgozni – ami közvetlenül a

második világháború után tűnhetett valódi opciónak. Jobbról viszont azért érték kritikák, hogy Moszkvát kezelhető fenyegetésnek ítélte, nem az „ősgonosz” megtestesülésének. Kennan erősen bírálta a kommunista rezsimet, ugyanakkor nem gondolta, hogy az amerikaiak különlegeseek volnának, és mindenben igazuk lenne. Ellenezte az olyan fellengzős szabadságharcos retorikát, amelyet nem követhették a tettek – amelyre jó példát szolgáltatott az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc vagy az 1968-as prágai tavasz nyomán tanúsított amerikai politika.

Képes volt arra, hogy egyszerre kemény legyen a szovjet rendszerrel szemben, ugyanakkor megértse annak motivációit, működését, belső és külső kényszereit. A szovjet rendszerrel szembeni határozott kiállása nem tette vakká, így megfogalmazta a feltartóztatást, de a szovjet külpolitika fényében nem hitt a katonai konfliktus elkerülhetetlenségében, de még a valószínűségében sem. Ennek megfelelően elítélte a fegyverkezési versenyt. Egész életében harcosan kikelt azok ellen, akik a túlzásaik alátámasztásaként interpretálták és alkalmazták az általa megfogalmazott feltartóztatást, különösen, ha azt militáns célokra akarták felhasználni. A szovjet rendszerrel szemben hatásosabbnak tartotta a Marshall-tervet, mint bármelyik katonai kezdeményezést, beleértve a NATO-t; a katonai fejlesztést szükség-szerűnek, de nem elsődleges fontosságúnak tartotta. Ma már tudjuk, hogy valóban a Marshall-terv volt az amerikai külpolitika legfontosabb és legnagyobb hatású eredménye, amely egyszerre szolgálta az Egyesült Államok és Európa érdekeit – a program hatásainak és következményeinek a megítélése egyértelműen pozitív. Az *Emlékiratok* szövegéből az is látható, hogy Kennannak és politikájának a célja nem a másik (a szovjetek) legyőzése/elpusztítása volt, inkább egy elfogadható és stabil együttélés szükségszerűségéből indult ki.

Kennan úgy látta, hogy a szovjet kommunizmus és marxizmus a lényegénél fogva önpusztító, így kudarcra van ítélve, ennek megfelelően a cél a kommunista rendszer kordában tartása, nem pedig a legyőzése. Számára a feltartóztatás nem aktív beavatkozást jelentett, hanem csupán határozott választ a szovjet beavatkozási, terjeszkedési

kísérletekre, ezért az amerikai katonai és politikai önuralom fontosságát hangsúlyozta. A feltartóztatás része az önmérséklet is. E politika egy tudatos szelektív konfrontálódás, elsődlegesen diplomáciai és gazdasági, s nem katonai téren. Ezt próbálta tudatosítani a vietnami beavatkozás elleni fellépésével is. Szerinte a feltartóztatás során nem lenne szabad semmi olyat mondani vagy tenni, ami arra utal, hogy a szövetségesek célja a szovjet állam lebontása. Meggyőződése volt, hogy nem tudhatunk mindent, így azt sem, hogy mi a megfelelő mások számára. A külpolitika nem épülhet a moralizálásra, transzcendens jogi vagy etikai normákra – ugyanakkor az atomfegyverek ellen például részben erkölcsi megfontolások mentén érvelt. Realista gondolkodása szerint a fő veszélyt nem a kommunista ideológia jelenti, hanem a szovjetek geopolitikai törekvései: a befolyási övezetük kialakítása, kitágítása. Azt állította, hogy Európában a szovjet katonai beavatkozás esélyét túlreagálják a szövetségesek, mert az nem célja Moszkvának, és nem is lenne sikeres. Ezért a szovjet katonai veszélyre való összpontosítás csak amerikai projekció, és összességében téves gondolkodási és stratégiai irány. Ez persze nem jelentette azt, hogy a katonai erő ne képezte volna a realista gondolkodása részét, csupán akkoriban nem arra helyezte a hangsúlyt. Mindenesetre a feltartóztatáspolitikai lényegében egy gondolkodási keretrendszert biztosított, és így képes volt hosszú időn keresztül kifejteni a hatását, sőt ma újra egyre gyakrabban hivatkoznak rá, és próbálják azt új tartalommal megtölteni.

Kennan számára fontos volt, hogy a feltartóztatás részévé tegye a pozitív példa kialakítását: „A korábbiaknál sokkal pozitívabb és konstruktívabb képet kell felvázolnunk, és a többi nemzet elé tárunk arról a világról, amelyben élni szeretnénk” (Kennan, 2020, 485. o.). Erre az útmutatásra és Kennan-féle feltartóztatásra hivatkozott Joseph Nye, amikor definiálta a *soft power* fogalmát. A kennani feltartóztatás keretében a szovjetekkel való kapcsolattartás és párbeszéd kiemelt fontosságú volt, annak felfüggesztése nem kerülhetett szóba (Nye, 2004, 268. o.).

Kennan elemzései sem hibátlanok ugyan, de a realitás feltárását célozzák, és a leegyszerűsítések ellen¹ szólnak. Az emlékiratai és az azokhoz csatolt függelékben szereplő elemzései egyaránt ezt szemléltetik: „Amit abban az időben láttam, nem pusztán arra volt elég, hogy meggyőzőn arról, nemcsak az Oroszországgal kapcsolatos politikánk nyugszik a szovjetek személyiségének, céljainak és politikai helyzetének veszélyes félreértésén, hanem általánosságban a háború utáni világ formálására szőtt terveink és vállalásaink is” (Kennan, 2020, 203. o.). Korunk önképe szerint ez a célokra és *szándékokra* összpontosító megközelítés nem elég tudományos, túlságosan magyarázó, helyette korszerűbb a *tényekre/képességekre* (az egyes országok képességeire) koncentrálni. Azonban elég elolvasni néhány véletlenszerűen kiválasztott, Oroszországot vagy más nagyhatalmat elemző tanulmányt, s máris kiderül, hogy ez az önkép és a valóság nem találkozik. *Érdemes átgondolni, hogy a Kennanéhoz hasonló megközelítések, mint például a stratégiai kultúra fogalma és a kapcsolódó kutatások stb., elérhetőek-e a kortárs tudományos eszköztárban.*

Ma is kevesen vállalják, hogy az Oroszországhoz kapcsolódó fő narratívák hibáira, esetenkénti szakmai túlzásaira felhívják a figyelmet, ugyanakkor pozitív jel, hogy vannak ilyen hangok.²

Kennan az írásaiban nagyon érzékletesen tudta az egyes helyzeteket a szovjet vezetés nézőpontjából tálalni. Számára az elsődleges a megértés volt, a saját szempontból történő értékelés, illetve a javaslatok és a megfelelőnek tartott politika kialakítása csak a második lépés volt. Arra törekedett – nem mindig sikeresen, ám annál elszántabban –, hogy először a Kreml szemével tekintsen a világra, hogy megértse a motivációikat és a céljaikat, és képessé váljon látni

1 A hosszú távrat célja is a „leegyszerűsítés veszélyes foka” (*dangerous degree of oversimplification*) elleni fellépés volt (Kennan, 1946. I. o.).

2 Az EUvsDisinfo projekt hibáira és szakmai hiányosságaira brit kutatók és holland parlamenti képviselők hívták fel a figyelmet (Hutchings és Tolz, 2020; *Financial Times*, 2018). Az orosz dezinformációs kísérletek hatástalanságát tudományosan is igazolták az amerikai kutatók (Bail, Guay, Maloney, Combs, Hillygus, Merhout, Freelon és Volfovsky, 2020; Lawson, 2019). A *Talibangate* gyenge pontjaira is rámutattak már (Galeotti, 2020; Aris, 2020; Myers, 2021; Greenwald, 2021).

azt az utat, amelyre az várhatóan lépni fog. Tehát nem a saját világlátásából, világnézetéből kiindulva értelmezte a szovjeteket, hanem azok tapasztalataiból indult ki.

Az *Emlékiratok*ból is kitűnik, hogy Kennan a Szovjetunió népét és vezetőit reálisan látta/láttatta: olyan emberekként, akiket a kultúrájuk, a történelmük, a koruk és az országuk aktuális politikai realitásai befolyásolnak, és nem valamiféle mitológiai/ideológiai szimbólumokként (ősgonoszként) – ez utóbbi ugyanis nem az elemzés, hanem a propaganda eszköze.

Összességében Kennan gondolkodása szerint a külpolitikai stratégiák tervezés alapja a másik ország valódi megértése: azaz nem a saját világnézet, hanem az adott ország és politikai rendszer világnépe szerinti megértés. Nem elegendő tehát a saját nemzeti érdekeinket ismerni és a saját értékeink mentén gondolkodni.

Az amerikai külpolitikai elitben ma is folynak azok a viták, hogy melyik Oroszország-kép felel meg jobban a valóságnak, és abból fakadóan milyen külpolitikára van szükség. 2020 nyarán a kennani realizmushoz közelebb álló külpolitikai szakértők és döntéshozók nyílt levélben szólították fel az Egyesült Államokat a realisabb, egészséges kompromisszumokban gondolkodó, nem pedig ultimátumalapú külpolitika folytatására (Gottemoeller, Graham, Hill, Huntsman, Legvold és Pickering, 2020). Reflektálásként két ellenvélemény fogalmazódott meg meg: először más amerikai szakértők tettek közzé nyílt levelet (Kramer, 2020), majd számos európai is (Debski, Sherr és Janda, 2020).

Kennan egészséges emberi és intellektuális alázatról tett tanúságot a munkásságában és az *Emlékiratok*ban egyaránt; a saját hibáit is elemezte, és számon tartotta országa hibáit és ballépéseit is, továbbá nagyon kritikus volt az amerikai társadalommal szemben. Nem ringatta magát abba az oktalán és hibás felsőbbrendűségi tudatba, amely a saját hibákat és felelősséget tagadja, és csak a másokban (vetélytársban, ellenségben) látja a problémák okát. Így belátta, hogy a másik – ez esetben a Szovjetunió – nemzetközi viselkedéséért részben az USA és annak szövetségesei voltak a felelősek, és nemcsak abban,

hogy hagyták a szovjeteknek végrehajtani a tetteiket, hanem azért is, mert a saját döntéseikkel sarkallták a szovjet vezetés viselkedését egy bizonyos irányba, és így a lépéseik okozói voltak. Ezzel is felhívta a figyelmet az amerikai és más nyugati társadalmak hibáira és rossz döntéseire. Ezen alapvetések kimondását az ő korában (is) kevesen vállalták.

Súlyos hibának tartotta például a hidegháború időszakának proxyháborúit, a dél-amerikai beavatkozásokat (Coatsworth, 2005; Lipton, Kliment és Winkleman, 2019) és a posztkommunizmus első időszakának rossz döntéseit. Szerinte az előbbieket kövezték ki számos, mára bukott államnak (*failed state*) tekintett ország végzetéhez vezető utat, míg az utóbbi több olyan regionális konfliktust okozott, amelyet mindeddig nem sikerült megoldani. John Lukacs egyetért vele: „...véleményem szerint sohasem kifizetődő, ha egy nagyhatalom kihasználja egy másik nagyhatalom időleges gyengeségét vagy zavarát, hogy olyan engedményeket kényszerítsen rá, melyeket az normális körülmények között sohasem fogadna el. Rövid távon úgy tűnhet, hogy ez előnyökkel jár. Hosszú távon majdnem mindig megbosszulja magát” (Lukacs, 2010, 228. o.). Kennan meggyőződése volt, hogy a kommunizmus ideológiája önromboló és kudarcra ítélt, de Oroszország maga nem az, sőt annak a nagyhatalmi jövőjét illetően is biztos volt: „*Yet that there is such a thing as national greatness is clear: and that the Russian people possess it in high degree is beyond question*” (Kennan, 1990, 165. o.).

Egyes kortárs szakértők azon véleménye, hogy Oroszország csupán regionális hatalom, általában két gondolkodási hibából származik. Az első, hogy nem a teljes orosz történelem kontextusából indulnak ki, hanem a hidegháború eredményéből és a rövid posztszovjet történeti szakaszból, illetve annak Oroszország-képéből. A másik, hogy csak olyan indikátorokat használnak fel, amelyek alátámasztják az érvelésüket, és figyelmen kívül hagyják vagy lekicsinylik azokat, amelyek ellentmondanak annak.

Kennan elsőként szállt szembe nyilvánosan a *mccarthyizmus* beteges szellemével és kontraproduktív gyakorlatával – egy olyan időszakban, amikor az amerikai politikai életben erre még senki sem

vállalkozott, még maga Dwight D. Eisenhower elnök sem: *„They sow timidity where there should be boldness; fear where there should be serenity; suspicion where there should be confidence and generosity. In this way they impel us – in the name of our salvation from the dangers of communism – to many of the habits of thought and action which our Soviet adversaries, I am sure, would most like to see us adopt... I have lived more than 10 years of my life in totalitarian countries. I know where this sort of thing leads”* (Kennan, 1953). Nem engedett a kölcsönös démonizálás kényszerének és folyamatának, amely a tisztánlátás és a reális, megalapozott külpolitika ellenében hat.

Ugyanígy nyilvánosan megkérdőjelezte Harry S. Truman és Eisenhower katonai doktrínáját, amely az atomfegyverek proaktív bevetésének hirdette. Álláspontját erkölcsi és gyakorlati megfontolásokkal egyaránt alátámasztotta, és ezzel évtizedekre meghatározta az amerikai atomfegyver-diskurzust.

Kennan gondolkodásának az egyik fő gyengesége/hibája viszont, hogy minden realizmusa ellenére sem akarta elfogadni, hogy a külpolitika-alkotást és -kivitelezést jelentősen befolyásolják a belpolitikai folyamatok, és ezért a kettő szétválasztása mellett foglalt állást. Szokatlan tőle, hogy egy ilyen nyilvánvaló ténnyel szemben lépett fel – ugyanakkor részben talán megmagyarázza, hogy miért csökkent a washingtoni döntéshozatalra való befolyása. Azonban még így is több releváns elemet fedezhetünk fel a kritikáiban, amelyeket ma is hasznosíthatunk. Ilyen például az a felismerése, hogy az ország közvéleménye többnyire lemaradásban van a viszonylag gyorsan változó nemzetközi helyzet ismerete tekintetében (időbeli lemaradás), emiatt megnehezíti az időszerű külpolitikai döntéseket (Kurilla, 2019. 158. o.).

Egyesek következetlenséggel is vádolják, mivel például azt követően, hogy megfogalmazta a feltartóztatáspolitikát, elkezdte annak a megvalósítását kritizálni. Meglátásom szerint ez félreértésből fakadó, helytelen vélemény. Korábban már volt szó arról, hogy Kennan problémásnak tartotta, hogy az eredeti „feltartóztatást” elkezdtek kiterjeszteni és átértelmezni, így ő ez ellen lépett fel kritikája révén. Kennanra gyakran fellepett az ellen, hogy a politikusok és a politikai folyamatok

alakítói az egyes javaslataival, meglátásaival visszaéljenek, kiforgatva alkalmazzák, illetve az eredeti célok figyelmen kívül hagyásával hasznosítsák azokat. Vagyis tudatosan változtatta meg a véleményét és kritizált – de nem az eredeti javaslatait, hanem azok mutációit.

George Frost Kennan öröksége arra inspirál minket, hogy a nemzetközi kapcsolatokkal és az országok elemzésével foglalkozó szakemberek szakmai felkészítése/felkészülése során több figyelmet szenteljünk az adott nyelv, irodalom, kultúra és történelem ismertetésére/tanulmányozására, mert azok nélkül az aktuális helyzet valódi megértése lehetetlen, és így a külpolitikai elemzés és maga a külpolitika is téves feltételezésekre épül majd. Kennan elemzési megközelítése arra buzdít, hogy az elemzett ország stratégiai kultúráját igyekezzünk megérteni, nézőpontját próbáljunk megérteni és azzal azonosulni (strategic empathy), továbbá objektivitásra törekedjünk, azaz ne szelektáljunk a tények között. A külpolitikai elemzés kennani célja nem a kiválasztott narratíva alátámasztása, hanem a másik ország valódi megértése, a tényleges nemzetközi helyzet feltárása. A mai, nagyhatalmi vetélkedésre épülő nemzetközi helyzetben ideje leporolni a hidegháborúban összegyűjtött, előrevivő megközelítéseket, tudáselemeket, és okosan adaptálni őket, amennyiben relevánsak a mai helyzetben.

A realizmus szellemében illúziók és túlzások nélkül elfogadjuk Kennant inspiráló szakmai példaként, és ma is sokat tanulhatunk tőle. Az *Emlékiratok* hazai kiadása egyszerre biztosít rálátást a szerző gondolkodására és a főbb elemzéseire. Tekintettel arra, hogy Kennan egyik erőssége a hosszú távú trendek átlátása, elemzése – megfelelő körültekintéssel és megszorításokkal – ma is jól használhatóak az Oroszország teljesebb megismeréséhez vezető úton. Írásai azonban, ahogy láttuk, korántsem a tökéletes megértésről tanúskodnak – inkább az arra irányuló, a lehetőségekhez mérten erős igyekezetről –, ugyanakkor egyes kiemelt fontosságú trendekre hívják fel a figyelmünket, és további vizsgálódásokra készítetnek.

Ilyash György

Irodalomjegyzék

- Allison, Graham (2015). The Key to Henry Kissinger's Success. *The Atlantic*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/11/kissinger-ferguson-applied-history/417846/>.
- Aris, Ben (2020). US Intelligence Memo Admits There Is "No Evidence" of Russian Payment of Bounties to Afghans for Killing US Soldiers. *Intellinews*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.intellinews.com/us-intelligence-memo-admits-there-is-no-evidence-of-russian-payment-of-bounties-to-afghans-for-killing-us-soldiers-186990/>
- ASEEES (2015). The State of Russian Studies in the United States. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.aseees.org/sites/default/files/downloads/FINAL-ASEEES-assessment-report.pdf>.
- Attia, Hana, Grauvogel, Julia és Soest, Christian von (2020). The Termination of International Sanctions: Explaining Target Compliance and Sender Capitulation. *European Economic Review*, (129), 103–565. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2020.103565>.
- Bail, Christopher A., Guay, Brian, Maloney, Emily, Combs, Aidan, Hillygus, D. Sunshine, Merhout, Friedolin, Freelon, Deen és Volfovsky, Alexander (2020). Assessing the Russian Internet Research Agency's Impact on the Political Attitudes and Behaviors of American Twitter Users in Late 2017. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(1), 243–250. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://doi.org/10.1073/pnas.1906420116>.
- Bershidsky, Leonid (2017). Wanted: Russia Experts, No Expertise Required. *Bloomberg*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2017-09-20/wanted-russia-experts-no-expertise-required>.
- Buchella, Jeffrey G. (2012). George F. Kennan: An American Life by John Lewis Gaddis. *The Federal Lawyer*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.fedbar.org/wp-content/uploads/2012/08/bookrev-Aug12-pdf-1.pdf>.
- Coatsworth, John H. (2005). United States Interventions. What for? *Harvard University*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://archive.revista.drclas.harvard.edu/book/united-states-interventions>.

- Debski, Slawomir, Sherr, James és Janda, Jakub (2020). Take It From Eastern Europe: Now Is Not the Time to Go Soft on Russia. *Politico*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/31/open-letter-not-time-to-go-soft-on-russia-405266>.
- Demirjian, Karoun (2015). Lack of Russia Experts Has Some in U.S. Worried. *The Washington Post*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.washingtonpost.com/news/powerpost/wp/2015/12/30/lack-of-russia-experts-has-the-u-s-playing-catch-up/>.
- Divine, Robert A. (1973). Memoirs, 1950–1963 by George F. Kennan. *The Journal of Politics*, 35(2), 508–509.
- Drezner, Daniel W. (szerk.) (2009). *Avoiding Trivia: The Role of Strategic Planning in American Foreign Policy*. Washington, DC: Brookings Institution Press. A letöltés ideje: 2021. március 9. <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt6wpg7s>.
- Elliott, George F. (1968). Kennan's "Memoirs". *The Hudson Review*, 21(1), 232–240. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.jstor.org/stable/i372054>.
- Financial Times* (2018). EU Attack on Pro-Kremlin 'Fake News' Takes a Hit. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.ft.com/content/5ec2a204-3406-11e8-ae84-494103e73f7f>.
- Gaddis, John Lewis (2011). *George F. Kennan: An American Life*. London: The Penguin Press.
- Galeotti, Mark (2020). The 'Talibangate' Claims About Russian Bounties Still Don't Add up. *The Moscow Times*. A letöltés ideje: 2021. március 9. <https://www.themoscowtimes.com/2020/07/03/the-talibangate-claims-about-russian-bounties-still-dont-add-up-a70772>.
- Gaston, Sophia és Mitter, Rana (2020). After the Golden Age. Resetting UK–China Engagement. *British Foreign Policy Group*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://bfpgrp.co.uk/2020/07/resetting-uk-china-engagement/>.
- Gottmoeller, Rose, Graham, Thomas, Hill, Fiona, Huntsman, Jon Jr., Legvold, Robert és Pickering, Thomas R. (2020). It's Time to Rethink Our Russia Policy. *Politico*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/05/open-letter-russia-policy-391434>.

- Greenwald, Glenn (2021). Journalists, Learning They Spread a CIA Fraud About Russia, Instantly Embrace a New One. A letöltés ideje: 2021. május 1. <https://greenwald.substack.com/p/journalists-learning-they-spread>.
- Grigas, Agnia (2016). Growing the Next Generation of Russia Experts. *The Hill*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://thehill.com/blogs/pundits-blog/international/272163-growing-the-next-generation-of-russia-experts>.
- Haass, Richard (2019). Interview with Richard Haass. In Michael Kimmage és Matthew Rojansky (szerk.), *A Kennan for Our Times: Revisiting America's Greatest 20th Century Diplomat in the 21st Century* (73–87. o.). A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.wilsoncenter.org/book/kennan-for-our-times-revisiting-americas-greatest-20th-century-diplomat-the-21st-century>.
- Hill, William H. (2020). Rethinking U.S. Policy for Russia – and for Russia's Neighborhood. *Kennan Cable*, (57). A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no-57-rethinking-us-policy-russia-and-russias-neighborhood>.
- Holmes, John W. (1968). *Memoirs, 1925–1950* by George F. Kennan. *International Journal*, 23(3), 477–479. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://doi.org/10.2307/40200013>.
- Horowitz, Jason (2014). Russia Experts See Thinning Ranks' Effect on U.S. Policy. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.nytimes.com/2014/03/07/world/europe/american-experts-on-russia.html>.
- Hudson, Walter M. (2014). Never A Man for Causes. George Kennan: A Study in Character by John Lukacs. *Intercollegiate Studies Institute*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://isi.org/intercollegiate-review/never-a-man-for-causes-igeorge-kennan-a-study-in-character-i-by-john-lukacs/>.
- Hufbauer Gary Clyde, Schott, Jeffrey, Elliott, Kimberly Ann és Oegg, Barbara (2007). *Economic Sanctions Reconsidered*. Washington, DC: Peterson Institute.
- Hutchings, Stephen és Tolz, Vera (2020). The Challenge to Counter-Disinformation Analysts: A COVID-19 Case Study for Policy Makers and Journalists. *Reframing Russia*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://reframingrussia.com/2020/04/06/covid-19-disinformation-two-short-reports-on-the-russian-dimension/>.

- Kennan, George F. (1946). George Kennan's 'Long Telegram,' February 22, 1946. *History and Public Policy Program Digital Archive*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178.pdf>.
- Kennan, George F. (1953). Hope in an Age of Anxiety. *The New Republic*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://newrepublic.com/article/98541/hope-in-age-anxiety>.
- Kennan, George F. (1958). *Decision to Intervene*. Princeton, NJ: Princeton University Press. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691652764/decision-to-intervene>.
- Kennan, George F. (1982). A Christian's View of the Arms Race. *Theology Today*, 39(2), 162–170. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://doi.org/10.1177/004057368203900205>.
- Kennan, George F. (1990). America and the Russian Future. *Foreign Affairs*, 69(2), 157–166. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://doi.org/10.2307/20044309>.
- Kennan, George F. (2020). *Emlékiratok I–II. (1925–1963)*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Kimmage, Michael és Rojansky, Matthew (szerk.) (2019). *A Kennan for Our Times: Revisiting America's Greatest 20th Century Diplomat in the 21st Century*. Washington, DC: Wilson Center and Kennan Institute. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.wilsoncenter.org/book/kennan-for-our-times-revisiting-americas-greatest-20th-century-diplomat-the-21st-century>.
- Kissinger, Henry A. (2011). The Age of Kennan. *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.nytimes.com/2011/11/13/books/review/george-f-kennan-an-american-life-by-john-lewis-gaddis-book-review.html>.
- Kokobobo, Ani és Lucey, Colleen (2020). If You Thought US–Russian Relations Were Bad Now, Wait Another 10 Years. *Wilson Center*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/if-you-thought-us-russian-relations-were-bad-now-wait-another-10-years>.
- Kramer, David J. (2020). No, Now Is Not the Time for Another Russia Reset. *Politico*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/11/russia-reset-response-open-letter-393176>.
- Kuchins, Andrew és Mitchell, Jesse (2020). The Carnegie Report: A Study on MA Russia/Eurasia Programs in the USA. *SFS*. A letöltés ideje: 2021.

- március 10. <https://ceres.georgetown.edu/2020/06/09/the-carnegie-report-a-study-on-our-russia- Eurasia-programs-in-the-usa/>.
- Kurilla, Ivan (2019). George Frost Kennan and Russian–American Relations. In Michael Kimmage és Matthew Rojansky (szerk.), *A Kennan for Our Times: Revisiting America's Greatest 20th Century Diplomat in the 21st Century* (151–164. o.) A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.wilsoncenter.org/book/kennan-for-our-times-revisiting-americas-greatest-20th-century-diplomat-the-21st-century>.
- Lawson, Sean (2019). What If Russian Disinformation Isn't As Effective As We Thought? *Forbes*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.forbes.com/sites/seanlawson/2019/12/06/what-if-russian-disinformation-isnt-as-effective-as-we-thought>.
- Leffler, Melvyn P. (2006). Remembering George Kennan. Lessons for Today? *US Institute of Peace*. A letöltés ideje: 2021. március 10. https://www.files.ethz.ch/isn/39280/2006_december_srl80.pdf.
- Leopold, Richard W. (1973). George F. Kennan. *Memoirs*. Volume 2, 1950–1963. *The American Historical Review*, 78(2), 510. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/78/2/510/147276?redirectedFrom=fulltext>.
- Lipton, Gabe, Kliment, Alex és Winkleman, Ari (2019). Graphic Truth: US Meddling in the Americas. *Gzero*. A letöltés ideje: 2021. február 22. <https://www.gzeromedia.com/graphic-truth-us-meddling-in-the-americas>.
- Lotman, Juri (2019). Clio at the Crossroads. In Marek Tamm, Juri Lotman és Brian James Baer (szerk.), *Juri Lotman. Culture, Memory and History* (177–187. o.) A letöltés ideje: 2021. március 10. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14710-5_13.
- Lukacs, John (2007). *George Kennan. A Study of Character*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Lukacs, John (szerk.) (2010). *A történelem eleven valósága. George F. Kennan és John Lukacs levelezése*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Menand, Louis (2011). Getting Real. George F. Kennan's Cold War. *The New Yorker*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.newyorker.com/magazine/2011/11/14/getting-real>.
- Milne, David (2016). George Kennan's Love of Russia Inspired His Legendary "Containment" Strategy. *Smithsonian Magazine*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.smithsonianmag.com/history/george-kennans-love-russia-inspired-his-legendary-containment-strategy-180960642/>.

- Myers, Meghann (2021). There May Not Have Been Russian Bounties on US Troops in Afghanistan After All. *Military Times*. A letöltés ideje: 2021. május 1. <https://www.militarytimes.com/news/your-military/2021/04/15/there-may-not-have-been-russian-bounties-on-us-troops-in-afghanistan-after-all/>.
- Nye, Joseph S. (2004). Soft Power and American Foreign Policy. *Political Science Quarterly*, 119(2), 268–269.
- Oxford Reference (2016). Alvin Toffler 1928–2016. A letöltés ideje: 2021. február 9. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191826719.001.0001/q-oro-ed4-00010964>.
- Pfaff, William (2011). Wise Men Against the Grain. *The New York Review*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.nybooks.com/articles/2011/06/09/wise-men-against-grain/>.
- Power, John (2020). China–UK Ties: Britain Told to Balance ‘Complacency and Paranoia’ over Beijing by London Think Tank. *This Week in Asia*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.scmp.com/week-asia/politics/article/3095551/china-uk-ties-britain-told-balance-complacency-and-paranoia-over>.
- Sofuoglu, Murat és Alemdar, Melis (2018). Have US-Imposed Sanctions Ever Worked? *TRTWorld*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.trtworld.com/magazine/have-us-imposed-sanctions-ever-worked-20428>.
- Steil, Benn (2018). *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Traub, James (2007). Who Put the ‘Cold’ in Cold War? *The New York Times*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://www.nytimes.com/2007/04/29/books/review/Traub.t.html>.
- Трудолобов, Максим (2020). Зачем против России вводят санкции, если они все равно не очень помогают, – и есть ли им альтернатива? *Meduza*. A letöltés ideje: 2021. március 10. <https://meduza.io/feature/2020/10/24/zachem-protiv-rossii-vvodyat-sanktsii-esli-oni-vse-ravno-ne-ochen-pomogayut-i-est-li-im-alternativa>.